

Выселенные с родной земли, они оказались разбросанными по всему СССР. Сейчас многие уехали жить в ФРГ, Канаду.

Такая судьба постигла многие семьи. Ну, а оставшиеся в живых... Они эмигрируют. Старшее поколение, ни на что уже не надеясь, решило взять на себя роль почвы, на которой произрастет судьба потомков.

Что же нужно для того, чтобы народ не прекратил существование на территории Украины? Только одно: создать условия для компактного проживания и обучения на родном языке. Сложно? Да. Но возможно.

Газета «Мелитопольские ведомости» № 44, 1996 г.

А. М. КРИЛОВА

МЕНОНІТСЬКІ БУДІВЕЛЬНІ СПОРУДИ МОЛОЧАНСЬКА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

У останні роки збільшився інтерес до дослідження народів, які живуть на Україні. Однією з сторін цих досліджень є вивчення залишеної ними архітектурної спадщини.

Багатонаціональний характер населення України, складна історія заселення та освоєння її території обумовили різноманіття стилів та особливостей архітектури. Особливо це виявляється у районах з стро-катим складом населення, яким є і територія Запорізької області. В наш час на Запоріжжі проживають представники понад ста національностей. Їх сучасна чисельність не завжди відповідає тому внеску, який вони зробили у господарський та соціально-культурний розвиток краю. Одним з таких народів є представники етноконфесійної спільності менонітів, основу якої склали представники фрізьського та фламандського етносів. Почавши освоєння території Запорізької області наприкінці XVIII ст. вони відігравали

найважливішу роль у її розвитку. Не зважаючи на це у ХХ ст., як царським, так і радянським урядом вони були віднесені до німецького етносу. В наслідок останнього вони зазнавали утиснень, а у 40-х роках були депортовані у східні райони СРСР.

Слід зазначити, що історія заселення менонітами території Запорізької області та їх внесок у розвиток господарства досить докладно вивчені. Значно менше уваги приділялося будівельної діяльності менонітів.

Аналіз наявних джерел свідчить, що поява своєрідної етноконфесійної спільності у новоросійських степах привернула увагу дослідників, які відвідували цей край. У своїх роботах вони досить детально описували внутрішнє планування менонітських хат, особливості розташування будівель у колоніях, а також відмічали відсутність архітектурних оздоблень на будівлях (Борисов и Калагеорги, 1825; Бертенсон, 1900).

У другій половині ХІХ ст. відмічається поживлення будівельної діяльності менонітів. Зростає кількість споруд та урізноманітнюється їх функціональне призначення. Разом з тим, ця діяльність не знайшла відображення у російськомовних виданнях. На нашу думку це пояснюється поширенням антинімецьких настроїв у російському суспільстві, головна увага якого була звернута на особливості майнового стану колишніх колоністів.

У перші роки радянської влади головна увага також приділялася майновому стану менонітів. Враховуючи, що більшість менонітів була досить заможна, вони були зараховані у куркулі. А їх депортація у 40-х роках у східні райони СРСР взагалі наклала табу на вивчення цієї спільності. Лише наприкінці 80-х років починається повернення менонітів з небуття. Серед робіт цього періоду присвячених будівельній діяльності менонітів слід відзначити монографію Руді Фрізена (1996). Однак, значні тери-

торіальні рамки монографії обумовили обмеження споруд що увійшли до неї. Так, у книзі розглянуто тільки 13 будівель міста Молочанська, в той час як наші дослідження дають змогу припустити що їх у місті біля ста.

Серед усього різноманіття (територіального) будівельних споруд менонітів за об'єкт наших досліджень було обрано будівельні споруди Молочанська.

— такий вибір пов'язаний з тим, що сучасний Молочанськ включає три колишні менонітські колонії;

— одна з колоній, а саме Гальбштадт, була центром Молочанського менонітського округу, а потім волості і району, що обумовило наявність на її території як житлових так і адміністративних, фінансово-господарських та інших будівель;

— менонітські споруди та історія установ та підприємств, що розміщувалися у них, вивчені недостатньо;

— депортація менонітів обумовила процес знищення менонітської архітектури, що ставить перед нами завдання її вивчення та запровадження заходів по її збереженню.

У зв'язку з вищезазначеним, метою роботи обрано дослідження будівельних споруд Молочанська.

Досягнення зазначеної мети визначило необхідність вирішення слідуючих задач:

1. Вивчення особливостей виникнення, та соціально-економічного розвитку міста.
2. Виявлення менонітських будівель, що збереглися до нашого часу.
3. Вивчення історії будівництва і використання будівель.
4. Оцінювання сучасного стану будівель.

Вирішення зазначених задач обумовило використання таких джерел:

— архівних матеріалів, що розкривають особливості соціально-економічного розвитку Молочанська;

літературних, які представлені російськомовними виданнями XIX – XX ст., а також англomовними виданнями Канади;

– давніх та сучасних планувальних схем міста, які дали змогу локалізувати менонітські будівлі;

– фондovих матеріалів Молочанського міськвиконкому.

Обробка зазначених джерел супроводжувалася власними польовими дослідженнями, які дали змогу уточнити місця розташування менонітських будівель та оцінити їх сучасний стан.

Вважаю своїм обов'язком висловити подяку:

– науковому керівнику, кандидату географічних наук, доценту О. С. Арабаджі;

– директору Державного архіву Запорізької області О. С. Ісидесву;

– головному архітектору м. Молочанська Л. М. Поронік;

– завідуючий читальним залом Російського Державного Історичного архіву С.І. Вареховій;

– професору історії Університету Торонто Х. Діку за допомогу та корисні поради під час проведення досліджень.

РОЗДІЛ I

ВИНИКНЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК МОЛОЧАНСЬКА

Виникнення Молочанська пов'язано з переселенням у басейн р. Молочної на початку XIX ст. менонітів та етнічних німців.

Менонітів, представників етноконфесійної спільності, що почали переселятися до Росії наприкінці XVIII ст., було поселено на лівому березі Молочної. Для цього, за особистим наказом Олександра I, було відправлено людей для пошуку конкретного місця поселення. Територія повинна була бути розташована близько до міст

та портів, де колоністи мали б можливість продавати свої товари. До того ж це повинні були бути орні землі, з великими пасовищами та будівельним лісом. Площа знайденої землі була близько 120000 десятин. Будівельного лісу тут практично не було, проте був дуже родючий ґрант. До того ж, звідси було недалеко до Азовського моря (ПСЗ, № 20705; К истории..., 1915).

У 1803 році у басейн р. Молочної приїхало 193 родини, які склалися з 1020 чоловік. Наступного року прибуло ще 165 родин, у складу 953 чоловік (Mennonite..., 1990; Urry, 1989). Цього ж року менонітами було засновано декілька колоній, серед яких були Гальбштадт та Мунтау (Клаус, 1869).

Етнічних німців, які переселялися до Новоросії, у більшості з Прирейнських держав Німеччини, було поселено на правому березі Молочної. Як і менонітами, німцями у 1804 році було засновано колонії, у тому числі Пришиб та Гоффенталь (Клаус, 1869).

Зазначені вище колонії і дали початок сучасному Молочанську (мал. 1). З самого початку свого існування ці колонії, а саме Гальбштадт та Пришиб, які були центрами колоністських округів, відігравали значну роль у розвитку менонітських та німецьких колоній півдня Росії.

У архівах Росії та України збереглися документи що дають змогу розглянути особливості розвитку менонітських колоній і формування сучасного Молочанська.

За матеріалами сьомої ревізії населення, що почалася у 1815 році, у Гальбштадті налічувався 21 двір, 80 чоловіків і 85 жінок. У Мунтау, відповідно - 21,76,69 (ЦДАРК, ф.377, оп.15, спр.14, арк.1).

За даними Генерального межування, у 1834 році у Гальбштадті працювали суконна фабрика (11 верстатів), що виготовляла у рік близько 2000 аршин сукна, громадська пивоварня з одним котлом та річною продук-

півністю 3000 відер пива, водяний млин з трьома поставами, три крупчатки та одна маслобійня. У колонії мешкало 166 чоловіків та 146 жінок. У Мунтау мешкало 154 чоловіків та 149 жінок, працювали один вітряний млин та дві крупчатки (РДАДА, ф.1355, спр.1558, арк.263в., ЦДАРК, ф.377, оп.15, спр.14, арк.1)

У 1837 році І. Корнісом, визначним менонітським діячем, був розроблений проект колонії у якій, за його думкою, повинні були розвиватися різноманітні ремесла. У 1841 році вийшов Височайший наказ заснувати нову колонію. Таким чином виникла нова ремісницька колонія Ней-Гальбштадт (Корніс, 1848; Штах, 1916).

На початку другої половини ХІХ століття у Гальбштадті і Ней-Гальбштадті, налічувалося 76 дворів та 532 жителя. У колонії знаходилися: менонітський молитовний дім, правління округу, сільське училище, поштові контора та станція, винокурний, пивоварний та шкіряний заводи, суконна та шовкомотальна фабрики, а також різні ремісницькі заклади. У 1861 році на шовкомотальні було вироблено 1384 фунта шовку. Кокони для виробництва шовку купували у колоністів півдня Росії, а сам шовк продавали у Санкт-Петербург та Ліфляндію. У колонії Мунтау налічувалося 65 дворів, 436 жителя та було сільське училище (Сведения..., 1886; Списки населенных мест..., 1865).

У кінці 70-х років Гальбштадт продовжував залишатися значною менонітською колонією на півдні Новоросії. У Гальбштадті було 60 дворів, 569 жителів, школа, цегляний, оцтовий та два пивоварних заводи, суконна фабрика, три лавки та трактир. У колонії Мунтау також налічувалося 60 дворів та усього 457 жителів. У колонії продовжувала працювати школа. У Ней-Гальбштадті налічувалося 40 дворів, у яких мешкало 185 чоловік, та були: волосне правління, молитовний дім, дві

школи, поштова контора та станція, аптека, механічний чавуноливарний та шкіряний заводи, лавка та трактир (Волости..., 1886).

У послідовні роки розвиток колоній продовжувався. За даними обліку Міністерства Фінансів (Перечень..., 1897) у 1895 році найбільш потужними підприємствами у зазначених колоніях були:

- завод по виробництву машин та знарядь для землеробства, що належав В. Я. Винс, А. Я. Валл та О. Я. Вілмс (Гальбштадт). Загальна вартість виробленої продукції склала 96600 карбованців. На підприємстві працювало 79 чоловіків;

- торговий дім товариства крохмального виробництва Я. Вілмс і К° (Гальбштадт). Разом з крохмалем тут ремонтували різні машини та прилади. У 1895 році тут працювало 99 чоловік, які виробили продукції на 416820 карбованців;

- млин Д. А. Янцен (Мунтау) що виробляв пшеничне борошно. У зазначеному році 6 працівників млина виробили борошна на 55000 карбованців;

- показники розвитку заводу Франца і Шредера, пивоварні Нейфельда та млина Вілмса буде розглянуто у другому розділі.

Досить повну характеристику стану колоній у 1896 р. було знайдено у фондах Російського державного історичного архіву.

У Гальбштадті знаходилися 68 дворів та 1415 жителів. З закладів та підприємств у селі розташувалися: школа, крохмальний, крупорізний, оцтовий та пивоварний заводи, паровий млин, книжкова лавка, сім майстерень, шість лавок, постійний двір (РДІА, ф. 1290, оп. 11, спр. 2253, арк. 249-249б зв.).

У Ней-Гальбштадті було 64 двора та 587 жителів. З закладів та підприємств – волосне правління, молитовний

лім, центральне училище, школа, жіноче училище, казенна та земська поштові станції, два чавуноливарних заводи, аптека, друкарня, сім лавок, лісовий склад, тринадцять майстерень та корчма. У середу та суботу у селищі організовували базари (РДІА, ф. 1290, оп. 11, спр. 2253, арк. 253-253 зв.).

У Мунтау було 76 дворів та 841 житель. З закладів та підприємств – школа, паровий млин, склад машин, дві пилки та три майстерні. (РДІА, ф. 1290, оп. 11, спр. 2253, арк. 254-254зв.).

Поширення антинімецьких настроїв у російському суспільстві наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., яке досягло апогею з початком Першої світової війни, торкнулося і менонітів. Не зважаючи на докази їх голландського походження (Кто..., 1914) на менонітів було поширено дію ліквідаційних законів 1915 – 1916 років. Прагнучи зберегти свої земельні наділи мешканці Молочанська (таку назву Гальбштадт одержав у 1915 році (Статистический..., 1915)) Ново-Молочанська (Ней-Гальбштадт), Яблонівки (Мунтау), Пришиба, Чайкіно (Гоффенталь) звернулися у 1916 році з проханням об'єднати їх поселення у місто Молочанськ (РДІА, ф.1288, оп.5, спр.55, арк. 5-8зв.). Прохання було пов'язано з тим, що ліквідація німецьких землеволодінь у містах не проводилася. Не дивлячись на позитивне ставлення уряду, особливості військового часу та соціально-економічні зміни що відбулися у країні у 1917 році, завадили реалізації цього проекту.

Лише Указом Президії Верховної Ради УРСР від 22 жовтня 1938 року село Молочанськ (Гальбштадт) було віднесено до категорії міст. У склад Молочанська увійшов і Ново-Молочанськ (Ней-Гальбштадт) (Ведомости..., 1938).

У 20 – 30-х роках поряд з Пришибом було засновано, або виділено з нього, село Візенталь, про що свідчить аналіз списків населених пунктів (Описание..., 1925).

Сучасного територіального складу місто Молочанськ набуло наприкінці 50-х років коли до нього було включено Кушівку (Візенталь), Пришиб, Ясне (Гоффенталь) і Яснівку (Мунтау) (ДАЗО, ф. Р-1335, оп. 14, сир 763, арк. 141-147).

Зазначені особливості формування Молочанського обумовили його планувальний устрій та розташування менонітських будівель.

РОЗДІЛ 2

БУДІВЕЛЬНІ СПОРУДИ

МОЛОЧАНСЬКА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН

Адміністративне, економічне та соціально-культурне значення що відігравали колонії, а також особливості заселення території та її історичного розвитку, обумовили архітектурний вигляд сучасного Молочанська.

Менонітські архітектурні споруди, за своїм функціональним призначенням, поділяються на декілька груп.

2.1. Житлові будинки

Житлові будинки завжди складали найчисельнішу групу будівельних споруд менонітських поселень.

На початку переселення менонітів їх житло представляло собою хатини з солом'яним дахом. Дуже рідко будували маленькі дерев'яні будинки. Надалі виникла необхідність будувати кращі будинки, для постійного життя.

На початку XIX ст. найбільш поширеним типом житлового будинку у перших менонітів-переселенців був довгий дім, що походив з Нідерландів. Ця модель була перенесена з Голландії до Польщі, та була там дещо трансформована, але у Росії меноніти знову почали будувати саме "довгі будинки". Цей дім мав досить просту

конструкцію, і представляв собою кімнати, які були згруповані навколо центральної печі з великим димарем. Іноді дім був зв'язаний з сараєм (кабіна), який у свою чергу був зв'язаний з навісом. Усі три будівлі розташовувалися у один ряд, чи під кутом 90° . Усі перші дома у колоніях на Молочній мали глиняні або дерев'яні стіни та солом'яні дахи.

У 1840 - 80 роках стилі будинків мало змінилися. Форма споруд залишалася практично такою ж самою як і у кінці XVIII ст. у Польщі. Але у цей період менонітське сільськогосподарське товариство Молочної під керівництвом його голови І. Корніса встановило нові будівельні правила. Вимагалось, щоб нові будинки мали цегляні стіни та черепичну покрівлю. Це призвело до розвитку виробництва цегли та черепиці з місцевої глини. Вже у 1870 році більшість менонітських споруд були з паленої цегли та мали покрівлі з черепиці.

Було встановлено стандарт для внутрішнього планування. Воно мало такий вигляд. Велика кімната, чи їдальня, іноді її використовували як їдальню (в урочистих випадках), кутова кімната, житлова кімната і спальня, де проводили час жінки та маленькі діти; задня кімната була об'єднана з їдальнею, де їли слуги; коридор, де залишали верхній одяг. Приміщення обігрівали дві цеглинні печі (Gorz, 1996).

Існують інші описи внутрішнього планування домів менонітів після реформ Корніса. У фондах Російської національної бібліотеки нами було знайдено опис, житлового будинку що зробили В. Борисов і Н. Калагеоргі. Вони описують менонітську будівлю так. Вхід зі двора, у велику кухню, де обідає уся родина. Тут готувалися молочні страви. Взагалі для варки існувала велика піч. В одному з кутів кухні, позаду пічі, знаходилися сходи, що вели на другий поверх, де були кімнати представників

родини. Над другим поверхом - амбар для хліба. З правої сторони до кухні примикав льох з лідником, з лівої - велика комора. Усі ці приміщення розташовувалися перпендикулярно вулиці і представляли собою одне крило. Друге крило будували, навпаки, паралельно вулиці. У ньому знаходилися - стайня, комора для сільсько-господарської техніки та крупорізка. На східній стороні цього крила знаходилася ще одна кухня, на західній - двері та в'їзні брами (Борисов, Калагеорги, 1875).

Схожий опис було знайдено у В. Бертенсона. Останній згадує, що за господарськими будівлями менонітів знаходився фруктовий сад, виноградники та тутова плантація (Бертенсон, 1900).

Взагалі, в усіх описах підкреслюється те, що мастки та стан господарства у менонітів дуже відрізнялися від малоросійських. Кожен хто опинявся у менонітських колоніях бачив, що тут було дуже багато зелені, красиві кам'яні та черепичні огорожі, а різні господарські будівлі знаходилися у ідеальній чистоті.

У кінці XIX ст. стиль менонітських будівель почав змінюватися. З'явилися великі споруди, сараї почали будувати з декоративними цегляними стінами. З вулиці на ферму вели великі декоративні брами. Проявлявся вплив зовнішньої архітектури, що було пов'язано з інтеграцією менонітів у російське суспільство. Дуже часто для побудови житлових будинків запрошували людей з сусідніх не менонітських колоній. Власники великих підприємств відмовлялися від старого стилю та будували великі дома, що були популярні на той час у Росії та Західній Європі.

Дослідження проведені у Молочанську дають змогу розділити житлові будинки менонітів що збереглися до нашого часу на три групи.

До першої ми відносимо житлові будинки що були призначені для одного хазяїна і мають один поверх. Не маючи змоги точно визначити час побудови цих будинків, особливості їх розташування (як паралельно, так і перпендикулярно вулиці) свідчать, що вони могли бути побудовані наприкінці XIX – початку XX ст. Слід зауважити, що має місце і зміна планового розташування житлових будинків. Так, будинок на вулиці Жовтневій, 7, який було побудовано перпендикулярно вулиці, внаслідок перебудови у наш час розташовується паралельно вулиці.

Визначити загальну кількість житлових будинків цього типу що збереглися до нашого часу у Молочанську досить важко, оскільки під житло використовують і перебудовані сараї менонітів (вул. Садова, 24).

У другу групу, яку можна назвати “міською”, ми включаємо житлові будинки які будувалися для проживання однієї чи декількох родин. Вони мають один поверх і різне планування.

Третю групу складають житлові будинки у садибах заможних менонітів. Найкраще до нашого часу збереглися наступуючи будівлі:

Дім Девіда Вілмса (вул. Лугова, 105). Цей великий приватний маєток належав одному з власників великого млина у Гальбштадті. Цегляні стіни будинку були об'єднані великими вертикальними колонами між вікнами. Більшість колон була пофарбована. До цього часу на покрівлі залишилися оригінальні глиняні черепиці. Допоміжні будівлі також мали цегляні стіни, та були більш простіше оздоблені. Біля дома знаходилася альтанка з дерев'яними підтримками. Її покрівля була з металу. На наш час маєток використовується як частина гренажного заводу.

Дім Генріха Вілмса (вул.Р.Люксембург, 22). Будівлю викладено кам'яним муром та відштукатурено з зовні. Дім

побудовано у стилі неоренесанса. Площа першого поверху складала більш 7000 квадратних футів. На наш час будівля гарно збереглася, лише покрівлю замінено на азбоцементну. Зараз у будинку розміщено дім культури меблевої фабрики, а частину споруди передали Комерційному Банку.

2.2. Культові споруди

Згідно обмежень, що було накладено на меннонітетно ще у Голландії, їх молитовним домам заборонялося нагадувати церкви представників інших віросповідань. Це обумовило їх простоту в архітектурному плані. Перші менонітські церкви були дуже схожі. Вони були побудовані з товстої цегли з стрімкою покрівлею та прямими вікнами, пропорції були приблизно такі як і в житлових будинках. Головні двері були виражені не чітко. Взагалі, зовнішній вигляд церков був дуже простий, навіть суворим, що відповідало меннонітському стилю простоти. Усі церкви розташовувалися паралельно вулиці, щоб відрізнитися від звичайних домів.

Внутрішнє планування менонітських культових споруд було таким. Місця для пастви розташовувалися У-образно навколо дещо піднятого вівтаря, який розташовувався навколо довгої стіни. Місця для чоловіків та жінок були розділені. На задній стіні знаходився балкон.

Стиль будови церков змінювався з часом. У другій половині XIX ст. у Ней-Гальштадті була побудована церква, що мала великі аркіровані вікна, як у час бароко, один великий вхід та два додаткових. Внутрішній інтер'єр залишився практично таким же. До нашого часу ця споруда не збереглася, але її фото залишилося.

У кінці XIX ст. щоб задовольнити потреби менонітського суспільства в модернізації, з'явився потяг до більш гарних, елегантніших церков.

Тоді почалось інтенсивне будівництво церков, які набували нового духу і архітектурного стилю, але еклектичного. З'явилися неоготичні мотиви, які сприйняли професіональні менонітські дизайнери. Вплив неоготики найбільш позначився на формах вікон, контрфорсах та вишуканому декорі архітектури.

Менонітські церкви перейшли до базилікального плану – тобто радикально, на 90 градусів змінили напрям їх внутрішньої осі – в ході їх адаптації до християнських традицій взагалі та більш практичної потреби примістити церковні хори. Це були нововведення до менонітської церковної архітектури, яка, таким чином, втратила колишні самобутні унікальні риси, характер церкви перестав бути тільки менонітським.

На наш час у Молочанську не залишилося жодної будівлі менонітської церкви.

2.3. Будівлі навчальних закладів

Одним з прав, які були надані менонітам при переселенні, було право мати свою шкільну систему. Практично кожна колонія через рік після заснування мала свою школу. Вже через деякий час після заснування перших колоній на Молочній, було створено управління школами. Воно повинно було контролювати роботу шкіл та слідкувати за їх станом взагалі (Friesen, 1996). Головну відповідальність за управління шкіл несли лідери церкви. Сільські школи підтримувалися фінансово за рахунок земельного податку та споживацької платні.

Перші школи були досить примітивні і іноді представляли собою майстерню вчителя, де він міг одночасно займатися своєю головною професією. Спеціально освічених людей у сфері освіти не було, тому дуже складно було знайти гарного вчителя.

Пізніше дещо поліпшилася ситуація у архітектурному плані. Почали будувати школи з крутими

покрівлями, фронтонними краями та вертикальними дерев'яними стінами. Як і церкви, школи розташовувалися паралельно вулиці, щоб відрізнитися від домів. Але шкільна система усе одно знаходилася не в дуже гарному стані. Щоб повністю уявити собі якою вона була треба згадати "сатиричну карикатуру", що створив І. Корніс. Він написав її у 1846 році, для того щоб показати які не повинні бути школи. У ній вчитель сидів у похмурій кімнаті, навколо нього були жажливі книги, він не розумів предмет і не мав бажання поліпшити свої знання. Карикатура мала назву "The school at X". Дещо пізніше усі школи отримали статтю "The school at A", де знаходився опис "гарної", майже ідеальної школи. Вчителів також отримували від Корніса конкретні вказівки що до підвищення кваліфікації.

На початку 1840-х років уряд зацікавився школами менонітів. Управління шкіл було передано Орловській Християнській Шкільній Асоціації. Її лідер І. Корніс у 1843 році провів шкільну реформу і практично реанімував шкільну систему. Саме у цей час сталися значні зміни у будові шкіл. Реформи вимагали, щоб старі шкільні будинки замінили на більш просторі і світлі. Нові школи будували у центрах селищ, на центральній вулиці (Мідельштрассе), і вони були поділені на дві секції. Східна сторона будівлі представляла собою велику і світлу класну кімнату з високими вікнами. Ця кімната мала 2 двері: через одну проходили учні, а інша вела в учительську. Остання знаходилася в західному крилі і представляла собою помешкання з 2-х, 3-х кімнат і кухні. У дворі знаходився сарай, що був сховищем палива та продуктів. У кожному селищі було дві таких будівлі: одна в центрі, друга на окраїні. Класні кімнати мали великі стінні дошки, мапу країни та інші шкільні приладдя. Школи були теплі та більш менш гарно освітлені.

Відвідування школи було обов'язковим для усіх дітей від 7 до 14 років. Уроки проводили на двох мовах, російській та німецькій. На них уходила половина часу. Зняття з арифметики були на російській мові. Шкільний день починали і закінчували молитви. Уроки були приблизно по 50 хвилин.

Навчальний рік тривав 8 місяців, з 1 вересня до 1 травня, а закінчувався іспитами. Останні для учнів завжди були важливою подією. Старші школярі заздалегідь прикрашали шкільні кімнати квітами та гірляндами (Friesen, 1978).

Що стосується дизайну менонітських шкіл у другій половині XIX ст., то йому був властивий вплив неокласичного стилю, який домінував в архітектурі шкіл царської Росії пізнього періоду.

2.3.1 Центральна школа (Zentralschule) (вул. Шевченко 110). Вона була заснована у 1835 році. До нашого часу збереглося фото її першої будівлі. Ініціатором заснування школи був уряд і майже 35 років її називали "дитя урядових бажань". Засновники школи мали за ціль навчати в ній вчителів для сільських шкіл та секретарів для районної адміністрації. Спочатку це була школа для хлопчиків яка мала 3-річну програму.

У 1860 році було побудовано другу будівлю цієї школи. А з кінця 60-х почалося реформування навчальної системи. Міністру освіти було відправлено проект програми навчання вчителів для середніх та початкових шкіл. Цей проект було спрямовано на покращення знань вчителів, церковних старост та, взагалі, шкільної ради Молочанська. Разом з цим до міністра було відправлено запит відносно розвитку 2-х річного підготовчого курсу та реалізації трестового фонду.

Після отримання запиту міністр встановив, що:

1. Трестовий фонд центральної школи Гальбштадта у розмірі 8423 крб. використати виключно для розвитку педагогічного курсу в цій школі.

2. Встановити дворічний педкурс у центральній школі Гальбштадта. Усі хто успішно складе випускні іспити, можуть без перешкод починати працювати у початкових та середніх школах.

Таким чином розпочалася дія програми що до покращення системи навчання і створення офіційних педагогічних курсів. Після того як школа була передана під управління Міністерства Суспільного Комітету (травень 1881 року) програма навчання знову була дещо змінена. Два підготовчих класи, які мали 4-х річний курс, було замінено на класи, які мали 3-х річний курс та більш чіткіший розклад (Friesen, 1978).

Третю будівлю, яка збереглася до нашого часу, було побудовано у 1895 році. У її склад тоді входили: педагогічний коледж, торгівельний коледж та початкова школа. Головною прикрасою споруди є вхід, який зроблено у вигляді грецького храму. Це була єдина менонітська споруда у Росії, оздоблена саме так. Чотири великі колони з фронтоном під банею, яка знаходилася над широкими сходами, що вели до вхідних дверей. Зовнішні стіни були цегляні з полицями між вікнами. З обох сторін переднього фасаду було спроектовано секції, об'єднані з фронтонами, які доповнювали фасад будівлі. Усередині школа мала 8 класних кімнат, лабораторію, бібліотеку та декілька кабінетів. Також там знаходилося велике крило, яке виконувало функцію актового залу. Північне крило використовувалося для класних кімнат середньої школи, південне для педагогічних класів.

На вулиці знаходилася огорожа з цегляними та сталевими кілками та велика брама, що вела до саду. Останній складався у більшості з каштанів. Брама та

огорожа у наш час не існують, зовнішні стіни будівлі пофарбовано. Покрівля, яка була черепична зараз цементно-асбестова. Позаду споруди була зроблена велика добудова. Будівля менонітської школи у час існування СРСР використовувалася як місцевий орган партійного уряду, клуб.

2.3.2 Школа для дівчат (Madchenschule) (вул. Р. Люксембург 17). Найперша школа для дівчат була створена у 1874 році. З 1870 до 1905 року діяла заборона на об'єднане навчання хлопців та дівчат. У зв'язку з цим гостро постало питання про роль жінки в суспільстві, але можливість отримання освіти жінками була (Mennonites..., 1989). Затначену вище школу у себе вдома заснував Андреас Вос. Але школа була маленькою і працювала тільки до кінця 1870-х років (Friesen, 1978).

Подібна школа була побудована у 1882 році. Класи цієї школи вигідно відрізнялися від російських шкіл для дівчат, але особливих привілеїв школа не мала. Головною і першою вчителькою була Софія Шленкер з Коенсфілдена (Німеччина) (Mennonites..., 1989). З 1910 - 1911 навчального року у школі вже було 5 класів, але Товариство підтримки освіти намагалося у декілька наступних років підняти рівень цієї школи до рівня звичайної 8 - класної школи, останній клас якої педагогічний (Friesen, 1978). Товариству це вдалося, і невдовзі школа отримала статус гімназії (Mennonites..., 1989).

У грудні 1910 року педагогічний склад був такий:

1. Елізабет А. Стріковська – лютеранка, випускниця восьмирічної середньої школи. Вона була директрисою і школа юридично була зареєстрована на її ім'я.
2. Бенджамін Генріх Унру – вчитель релігії.
3. Катерина Якобс Вілмс.
4. Анна Фаст.
5. Катерина Данзен.

6. Л. Шиллінг – вчителька музики та співу.

Стіни будівлі цієї школи були викладені з цегли, та декотрі відштукатурені, для того щоб зробити декоративні фасади. Передня частина будівлі має два фасади, які особливо прикрашені. Фронтони фасадів оздоблені цеглою та глиняними черепичними плитками. Раніше покрівля цієї споруди теж була черепична, але зараз вона перекрита асбоцементом. Але будівля знаходиться у досить гарному стані. Простір між двома фасадами, що виступають у перед, відокремлено, щоб збільшити вхідну площу. Зараз це початкова школа.

2.3.3. Комерційне училище (Kommerzschnle) (вул. Комсомольська, 6, 8, 12). У 1905 році серед менонітського населення виникла ідея заснувати середній учбовий заклад. Засновники переслідували такі цілі:

1. Утримувати в своєму оточенні більшість учнів, тому що вони є культурним двигуном суспільства.
2. Надати можливість багатьом підліткам отримати середню освіту у рідному селищі. Це було пов'язано з тим, що багато батьків не мало бажання відправляти своїх дітей для навчання у міста.
3. Надати можливість дітям вивчити закон Божий та німецьку мову більш всебічно.

У 1907 році було створено Менонітське Товариство підтримки освіти, а 10 листопада 1908 року цією організацією було засновано "Гальбштадське приватне чоловіче училище 1-го розряду". Останнє існувало один рік з одним четвертим класом, у якому навчалося 33 учня. В Училищі працювало 4 викладача, один з яких був завідуючим. Програма навчання була однакова з програмою реальних училищ.

25 березня 1909 року зібрання Товариства вирішило зробити училище комерційним. 16 червня того ж року було затверджено статут "Гальбштадського Комерційного

Училища Менонітського Товариства Підтримки Освіти". 22 липня директором закладу було обрано студента Дерпського Університету (Тарту, Естонія) Петра Івановича Вінса з Альтонау.

Товариство придбало для училища ділянку в 2 десятини, на якій раніше знаходився крохмальний завод фірми "H. H. Willms and K^o". До нашого часу збереглися три будівлі у яких знаходилося училище, зараз це звичайні житлові будинки.

У програмі закладу головне місце було відведено товарознавству, законодавству та бухгалтерській справі (Первый..., 1911). Згідно статуту училище мало 4 старших класи, 3 початкових та 1 підготовчий, який готував до вступу у перший старший клас. У останній приймали без вступних іспитів усіх хто мав диплом початкової школи. Таким чином було встановлено зв'язок між звичайними школами та училищем. Також заклад мав зв'язок з університетами, але випускники мали право поступати у останні лише після складання досить складного вступного іспиту.

У 1910 році школа складалася з двох 4 класів, 5 та 6 були основними, а 7-й та 8-й мали відкритися у наступні два роки (Friesen, 1978). Більшість студентів були менонітами. Адміністрація була такою:

1. "Педагогічний комітет" — викладачі та один представник виконавчого комітету. Головою був директор.

2. "Контролююча комісія" (виконавча), яка складалася з педагогів та директора. Комісія обирала директора, а потім його призначення затверджувало Міністерство комерції. Директор обирав педагогів, а потім представляв дані про них через комісію у Міністерство. Голова комісії та її представники затверджувалися міністром.

Педагогічний склад на грудень 1910 року був такий:

1. Пітер Іванович Вінс — директор, вчитель математики.

2. Бенджамін Генріх Унру – вчитель релігії та німецької мови.
3. Сергій Сергійович Астров – вчитель російської мови, випускник Російської православної академії у Києві, кандидат теологічних наук.
4. Абрам Фрізен – вчитель історії.
5. Пітер Латкеман – вчитель комерції.
6. Чарлі Фредерік Фоурніс – вчитель французької мови.
7. Амі Евеліна Зудерман – вчитель англійської мови та мистецтва.
8. Макс Фердинад Пол – вчитель співу та фізичної культури, випускник Берлінської академії церковної музики (Friesen, 1978).

2.3.4. Училища медсестер "Марія" (Diakonissenheim "Marija") (вул. Р. Люксембург, 13). Будова цього приватного благодійного закладу почалася у 1909 році, навесні, у Ней-Гальбштадті. Училище відкрилося 3 грудня того ж року. Офіційна назва закладу на російській мові була така "Марія – общество евангельских сестёр милосердия". Освячення училища проходило 23 травня 1910 року. Витрати на будівлю були основані на пожертвах. Робота цього закладу базувалася на досвіді лікарень у Орлово та Мунтау, де медсестри проходили 3-річну практику. Різні курси читали вчителі з різних шкіл Гальбштадта та досвідчені лікарі, такі як доктор Табоніус з Мунтау.

Стіни будівлі були цегляні, відштукатурені та пофарбовані різними кольорами. Заклад мав центральний обігрів, ванни, водопровід. Ця будівля збереглася до нашого часу. Зараз стіни мають білий колір, значно змінився вид покрівлі. Але деталі, що прикрашали стіни залишилися.

У 1912 році було побудоване другу будівлю цього ж закладу (вул. Садова, 18), бо перша виявилася маленькою, і її було продано І. Шредеру. Друга будівля була двоповерховою. Кількість медсестер, що навчалися у той період була 35. Ті хто закінчив курси починали працювати

в одній з лікарень менонітських колоній, в Бетанії (інститут психіатрії) чи в притулку для сиріт у Гросвейді. Декотрі медсестри працювали у приватних осіб. Що стосується архітектурного плану будівлі училища, то фасади прикрашені цікавим орнаментом. Вікна 1 та 2 поверхів оздоблені по-різному. Цегляний орнамент між вікнами символізує колони. Малюнок цих колон складається з 3-х вертикальних ліній та кіл. Вигнуті парапети повторюють цю ж тему. Ця споруда у наш час дещо змінена, надсадне вікно зникло, маленький навіс побудовано перед переднім входом, зараз у ній житловий будинок.

2.4. Будівля лікарні

У Мунтау у 1889 році Францем Уолсем, менонітським міністром з Криму, було засновано лікарню, за власною ініціативою і на власні гроші. Саме цьому її називали "Дім Уолса для хворих".

Уолс купив ділянку землі в Мунтау та побудував маленьку лікарню з трьома двомісними палатами, операційною та іншими службовими приміщеннями.

У 1892 році з'явилася додаткова палата на 8 місць, в 1899 році відбулися ще декотрі добудови, але вже за ініціативою уряду. У 1907 році було добавлено інфекційний відділ, що коштувало 2500 крб.

У зв'язку з тим, що кількість хворих збільшувалася, як і взагалі витрати на медичне обслуговування, постало питання про збільшення приміщення. У 1911 році було добудовано 2 поверх, за підтримкою приватних осіб та представників церкви.

Таким чином у 1912 році лікарня представляла собою будівлю, яка складалася з двох частин. Перша розташовувалася паралельно вулиці, а друга – перпендикулярно. На першому поверху першої частини знаходилися: вхід, кабінет головного лікаря, приймальне відділення, велика кімната для хворих дітей та кімната для медсестер. У

другій частині – приймальня доктора, кімната для чекання, лабораторія та аптека. На другому поверсі були палати, операційна, рентген-кабінет та ванни для пацієнтів. Лікарня могла вмістити 40 хворих.

Будівля закладу була з цегли та мала нагрівач гарячої води і електричне освітлення. Загальні витрати на усе це складали 45 тис. крб.

З самого початку існування лікарні, її забезпечувало кадрами Земство та районний санітарний інспектор. З відкриттям школи для навчання медсестер, кількість останніх збільшилася (Friesen, 1978).

У 1911 році головним лікарем був Е. Табоніус. Склад персоналу був таким: три лікаря, одна головна і 11 звичайних медсестер та швачка (Friesen, 1996). За даними річного звіту лікарні за 1909 рік, кількість хворих складала 554, загальний час проведений у лікарні - 7240 часів. Витрати на лікування склали 11182 крб., але дохід їх перевищив. У казні була сума розміром 3000 крб., а боргів заклад не мав (Friesen, 1978).

За даними річного звіту за 1913 рік загальний час проведений у лікарні складав вже 9.5 тис. часів.

Після Громадянської війни заклад було націоналізовано. Зараз у ньому дитячій кардіологічний санаторій. Будівля практично не змінила вигляд, але перекриття покрівлі переробили. Огорожа на вулиці теж збереглася (Friesen, 1996).

2.5. Адміністративні та фінансово-промислові споруди.

2.5.1. Волосне правління (Volost) (вул. Шевченко, 108). Адміністративний центр західної частини Молочанських колоній, яка складалася з 30-ти селищ, знаходився в цьому будинку. Його було побудовано у 1870 році, коли Молочанська адміністрація була поділена на 2 частини. Але можливо, що побудували її раніше, тому що ще до цього Гальштатт був центром усіх менонітських колоній.

Зараз у приміщенні волості знаходиться магазин. Цегляні стіни пофарбовано, металеву покрівлю замінили на азбоцементну. На будівлю прикріплено меморіальну дошку: "В этом здании с 1917 по 1918 год находился первый Ревком и штаб красногвардейских рабочих г. Молочанська".

2.5.2. Банк (Kreditanstalt) (вул. Шевченко, 97). Це була спільна кредитна організація для забезпечення фермерів та місцевих промисловців позиками під невеликі відсотки.

Будівля мала великий центральний зал, що виконував функцію банківського холу. Також існували менші кімнати, які мали входи. Декоративна обробка цегляних пілястр між вікнами та оздоблення парапету, на якому була назва будівлі, вказують на вплив інших архітектурних течій. У наш час парапет вже не такий довгий і покрівлю змінено, але декоративна обробка залишилася. Будівля використовується, як спортивний зал для школи.

2.5.3. Млин Генріха Вілмса (вул. Лугова, 83) почав свою роботу у 1880 році (Перечень..., 1897). Вже у 1890 році тут працювала парова машина потужністю 25 к.с., а 6 робітників переробили 50000 пудів зерна (Орлов і Будагов, 1896).

Згідно даних Міністерства Фінансів у 1895 році власниками млина були: Єва Давидівна Вілмс, Єва Вільгельмівна Вілмс, Давід Генріхович Вілмс та Генріх Генріхович Вілмс. На підприємстві працювало 15 робітників. За рік тут було вироблено борошна на загальну суму 120000 карбованців (Перечень..., 1897).

На початку XX ст. на млині працювало 27 робітників. Л.К. Езіоранський (1909) наводить слідуючи факти про роботу млина. За рік було вироблено 195270 пудів борошна на загальну суму 279700 карбованців.

До нашого часу збереглася головна будівля млина що представляє собою споруду у 7 поверхів. Рік її побудови,

невідомий. Вона вважалася найбільш високою спорудою з усіх побудованих менонітами у Росії. Паровий двигун знаходився у окремому будинку. Великі сталі вали використовувалися для дробівки пшениці. Кожен поверх мав свою функцію. На шостому поверсі розташовувався балкон.

Цегляні стіни було оздоблено круглими прикрасами, які виражали промислові мотиви. Цегляні пілястри, які виражали структуру будови та цегляний карниз над 5-м поверхом візуально зменшували висоту споруди. Зараз млин використовується для виготовлення згущеного молока.

2.5.4. Завод Генріха Шредера по виготовленню сільськогосподарських машин (Heinrich Schoeder enterprise) (вул. Вороніна, 49). Підприємство займалося продажем та обслуговуванням різних сільськогосподарських машин і розташовувалося у двох цегляних будівлях. Зараз ці будівлі використовуються як маслобійня та мають дугообразні вікна і покрівлю з черепиці. На стіну одного з будинків причеплено меморіальну дошку: "Отсюда 28 февраля 1917 года выступали рабочие бывшего завода Г. Шрёдера на Февральскую демонстрацию с Красным Знаменем и революционной песней "Марсельеза".

2.5.5. Пивоварний завод Г. Нейфельда (Herman Neufeld Brewery) (вул. Лугова, 42) було засновано у 1832 році. Спочатку це підприємство виготовляло пиво та оцет. Потім воно розширило сферу своїх можливостей і займалося продажем та ремонтом продукції з Англії, Німеччини та США. Це були двигуни, швейні машини, сепаратори для вершків, а також інша побутова техніка.

У 1895 році на підприємстві працювало 8 робітників, які за рік виробили пива та оцту на 18080 карбованців (Перечень..., 1897). На початку XX ст. тут працювало два нафтових двигуна. Двадцять робітників виготовляли пиво, оцет та лимонад. За рік – на 36000 карбованців (Езиоранский, 1909). Підприємство нарощувало виробниц-

тво і вже на початку другого десятиріччя дев'ятнадцять робітників виробили продукції на 48000 карбованців (Фабрики..., 1913).

Більшість будівель заводу була зруйнована у 1918 році. До нашого часу зберігся лише півний хол. Він знаходиться в дуже поганому вигляді, а його покрівлю змінено на азбоцементну.

2.5.6. Завод Франца і Шредера (вул. Крупської. 3) було побудовано у 1860 році. Будували його не менноніти, і спочатку споруда використовувалася для шовкової промисловості. Але цей завод скоро збанкрутував. У 1874 році фірма "Франц і Шредер Ленд" придбала цю будівлю. Завод спеціалізувався на виготовленні та продажі сільськогосподарської техніки: молотилок, плугів, культиваторів, сіялок, гідравлічних пресів та ін. Завод також займався ремонтом техніки.

У 1890 році завод мав паровий двигун потужністю 20 к.с. На заводі працювало 130 робітників і було вироблено продукції на 125000 карбованців (Орлов і Будагов, 1896). Завод швидко розвивався, вже у 1895 році на заводі працювало два парових двигуна потужністю 40 к.с. і паровий котел, працювало 184 робітника, а продукції було вироблено на 260665 карбованців (Перечень..., 1897).

До нашого часу збереглося три будівлі. Дві з них використовуються меблевою фабрикою. Третя, яка також знаходиться на території сучасної фабрики, майже зруйнована.

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Проведені дослідження дають змогу зробити деякі висновки та запропонувати рекомендації.

1. Особливості заселення та господарського освоєння Запорізької області обумовили строкатий етнічний склад населення, який у свою чергу, позначився на архітектурному стилі будівельних споруд.

2. Великий внесок як у соціально-культурний розвиток краю, так і у формування його архітектурного вигляду внесли меноніти, представники етноконфесійної спільності, що переселилися на територію області наприкінці XIX – початку XX ст.
3. Менонітські будівельні споруди привернули увагу дослідників вже у першій половині XIX ст. Однак поширення антинімецьких настроїв у російському суспільстві обумовило відсутність робіт по вивченню будівельних споруд у другій половині XIX – на початку XXст.
4. Особливості соціально-економічної політики у Радянському суспільстві також не сприяли вивченню будівельної спадщини менонітів. Активізація досліджень історії менонітів відмічається з кінця 80-х років XX ст.
5. Головним регіоном розселення менонітів на півдні Європейської частини Російської імперії був Молочанський, з центром у Гальбштадті.
6. Заснований у 1804 році Гальбштадт за час свого існування перетворився у значний адміністративно-господарський центр, у склад якого, згодом, увійшли навколишні менонітські та німецькі селища. У 1938 році Молочанськ (Гальбштадт) одержав статус міста.
7. Виконання Молочанськом адміністративно-господарських функцій обумовило зосередження на досить невеликій території великої кількості менонітських будівельних споруд, які мають різне функціональне значення.
8. Найбільш поширеним типом будівельних споруд менонітів, що збереглися у Молочанську є житлові будинки, які умовно можна поділити на три групи: “сільську”, “міську”, “маєткову”.

9. Окрім житлових будинків у Молочанську збереглася значна кількість будинків освітніх установ, промислових підприємств та інших установ.
10. Враховуючи депортацію менонітів у 40-х роках, залишені ними будівельні споруди характеризуються значним віком та різним ступенем збереження (фото 35, 36, 37).
11. Недостатня ступінь вивчення менонітських будівельних споруд Молочанська потребує розробки і реалізації комплексу заходів, серед яких слід зазначити:
 - виявлення архітектурних споруд, які представляють історичну цінність, та визначення точної дати їх побудови.
 - вивчення споруд, яке повинно включати також процеси їх змін протягом існування.
 - необхідність виявлення об'єктів, які насамперед потребують реставрації і представляють цінність, та їх охорони.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бертенсон В.А. По хозяйствам юга России (Таврическая губерния). – Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России, 1900, № 4, с. 50-69.
2. Борисов В. и Калагеорги Н. Экскурсия на реку Молочная. – ЖМГИ, 1875, ч. 119, № 6, с. 139-157.
3. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1938, № 22.
4. Волости и главные сёла Европейской России. Вып. VIII. Губернии Новороссийской группы: Екатеринославская, Таврическая, Херсонская и Бессарабская. – СПб.: 1886. – 157 с.
5. ДАЗО, ф. Р-1335, оп. 14, спр. 763. Протоколы №№ 642 – 665 заседания Запорожского облисполкома
6. Езиоранский Л.К. Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – СПб.: 1909. – 1143 с.

7. К истории колонизации Таврической губернии. – Б. м. : 1915. – 24 с.
8. Клаус А. Наши колонии. – СПб.: 1869. – 456 с.
9. Корнис И.И. Биографии сельских хозяев. – ЖМГИ, 1848, ч. 29, № 10 - 11, с. 220 - 231.
10. Кто такие меннониты. – Гальбштадт: 1914. – 44 с.
11. Орлов П.А. и Будагов С.Г. Указатель фабрик и заводов Европейской России. – СПб.: 1896. – 827 с.
12. Первый отчёт Гальбштадтского Коммерческого училища Меннонитского Общества Поощрения Образования за 1909/1910 учебный год – Гальбштадт: Радуга: 1911. – 61 с.
13. Перечень фабрик и заводов за 1894 - 95 год. – СПб.: 1897. – 1047 с.
14. ПСЗ № 20705. – Высочайше утверждённый доклад от 10 апреля 1803 г. Об отпуске денег из Казначейства на вспоможение ожидаемым из Эльбинга и Мариенбурга Меннонистам.
15. РДАДА, ф. 1355, спр. 1558. Экономические примечания на дачи Мелитопольского уезда.
16. РДИА, ф. 380, оп. 30, спр. 49. Трехверстная карта России. Таврическая губерния.
17. РДИА, ф. 1288, оп. 5, спр. 55. Дело об образовании города Молочанська.
18. РДИА, ф. 1290, оп. 11, спр. 2253. Сведения о населённых местах. Бердянский уезд.
19. Сведения о фабриках и заводах действовавших в 1864 году. – Сборник сведений и материалов по ведомству Министерства Финансов, 1866, т. 2, № 5, с. 74-105.
20. Списки населённых мест Российской империи. Вып. 41. Таврическая губерния – СПб.: 1865. – 138 с.
21. Статистический справочник Таврической губернии. Часть II. Вып. 1. Бердянский уезд. Список населённых мест. – Симферополь: 1915. – 156 с.

22. Фабрики и заводы всей России. – К.: 1913. – 1687 стлб.
23. ЦДАРК, ф. 377, оп. 15, спр. 14. План Молочанского меннонитского округа.
24. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южно-русских колонистов. – М.: 1916. – 266 стр.
25. Friesen Peter M. The mennonite brotherhood in Russia 1789 - 1910. – California: 1978. – 1065 p.
26. Friesen R. P. Into the past. – Winnipeg: 1996. – 352 p.
27. Gorz H. The Molochna settlement. – Winnipeg: 1996. – 252p.
28. Mennonite Historical Atlas. – Winnipeg: 1990. – 133 p.
29. Mennonites in Russia. – Winnipeg: 1989. – 256 p.

Список скорочень:

ДАЗО – Державний архів Запорізької області.

ЖМГИ – Журнал Министерства Государственных Имуществ.

РДАДА – Російський державний архів давніх актів.

РДІА – Російський державний історичний архів.

ЦДАРК – Центральний державний архів Республіки Крим.

Н.В. КРЫЛОВ

КТО ТАКИЕ МЕННОНИТЫ ?

С 19 в. немцы всегда составляли значительную часть населения нашего края. Но были ли немцами все те, кого так называли? Ведь некоторые из них иногда подчеркивали: «Мы не немцы, мы меннониты». Что же это за народ такой, которого нет в самом полном перечне народов мира?

А дело в том, что это религиозная секта. Ее основал в 16 в. в Голландии Менно Симонс, по имени которого и было дано ее название. В вероучении меннонитов особый упор делается на смирение, отказ от насилия, веру во второе пришествие Христа.